

Çevre Sorunlarının Çözümü İçin Radikal Bir Öneri: Derin Ekoloji

A Radical Suggestion for the Solution of Environmental Problems: Deep Ecology

Hasan YAYLI*
Vasfiye ÇELİK**

ÖZET

Doğadaki dengenin bozulması olarak tanımlanan çevre sorunları günümüz dünyasının en önemli sorunlarından biridir. Bu sorunun çözümüne yönelik olarak da iki temel eksenden bahsedilmektedir. Temel referansı çevre korumacılık olan ilk eksen çevre sorunlarının çözümü için çevre sorunu olarak ortaya çıkan spesifik kirliliklerin ortadan kaldırılmasını öneren yaklaşımlardır. Bu kapsamdaki en önemli yaklaşım ise sürdürülebilir kalkınma yaklaşımıdır.

Çevre sorunlarının çözümü için mevcut üretim ve tüketim kalıplarından topyekun bir paradigma değişimi öneren Radikal ekolojik yaklaşımlar ise çevre sorunlarının çözümüne yönelik diğer eksenini oluşturmaktadır. Derin ekoloji, Radikal ekoloji hareketleri içinde sayılan ve çevre ile ilgili sorunların temelinde insanın doğayı bir araç olarak algılanmasını görmekte ve çözüm olarak da biyomerkezci bir paradigma önermektedir.

“Çevre Sorunlarının Çözümü İçin Radikal Bir Öneri: Derin Ekoloji” isimli bu makalede ekolojik bir felsefe olan derin ekoloji yaklaşımını tanıtmaktadır. Bu çerçevede makalede öncelikle derin ekoloji kavramı tanımlanmış daha sonra derin ekolojinin temel ilkeleri ve varsayımları ortaya koyulmuştur. Makalede ayrıca derin ekolojiyi felsefi bir yaklaşım olarak betimlememize imkân sağlayan Ekosofi kavramını da incelemiştir. Makale Derin ekoloji yaklaşımına yöneltilen eleştirilerin aktarılması ile tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Derin ekoloji, sığ ekoloji, ekosofi, biyosferik eşitlik, biyomerkezci yaklaşım.

Çalışmanın Türü: Araştırma

ABSTRACT

The environmental problems described as the devastation of natural balance is one of the most important problems in the world today. For the solution of this problem, there are two basic axels mentioned. The first axel whose basic reference is the environmental protecting is an approach suggesting removing the specific pollution that appears as an environmental problem. The most important approach for this is sustainable development approach.

The other axel for the solution of the environmental problems is the radical ecology approach suggesting an altogether paradigm change from the current production and consumption forms. Deep ecology is accepted in the radical ecology actions and admits that the man has perceived the nature as a tool and this is the base of environmental problems, and it suggests a biocentric paradigm for the solution.

Norwegian Philosopher Arne Naess, the father of Deep ecology, firstly talked about the deep-shallow ecology in “the conference about the future of the third world” in Bükreş in 1972. In his article published in 1973 “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary”, he brought up the differences between the deep and shallow ecologies and determined the principles of deep ecology, and in his article published in 1986 “The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects”, he explained these principles in details. This article in which the differences between the deep and shallow approaches to the basic environmental problems were expressed is very important for summarizing the basic arguments of deep ecologists and bringing up the perspectives developed on the sources of environmental problems.

Naess was considering the shallow ecology as protective-environmental action developed for the health and welfare of people in developed countries and thinking that there is a struggle against pollution and running out of sources under the shallow ecology concept. Also, the shallow ecology has intensified on the first effects of environmental crisis. The shallow ecology considered to have a human centered opinion has thought the nature as a lifeless thing and has been giving the man the right of ruling the nature. It gives the value of a tool to the nature. So, the shallow ecology has been considered as a type of “intellectual despotism”. Yet, the deep ecology has believed the need of deep changes.

As mentioned, the deep ecology refuses the human centered dualism separating nature and man, and considers man and nature as a whole. According to it, nature isn't the gathering of things independent from each other, but actions net attached to each other. According to it, there is a value in the nature without man. In this respect, man is the only one part of life net.

Deep ecology approach has an approach of ecocentric (biocentric). The protection of nature and the diversity in the nature is based on the nature's own value not the benefit it gives to humanity. It is obligatory to protect the goodness of the world without man beside the goodness of humanity. The relationship between man and nature has to be ethical and esthetical instead of economical.

The biocentric deep ecology needs a new viewpoint that man isn't separated from the nature or over it but in it. This function has been met by *Gaia* hypothesis that identifies the earth as not a settlement place but as a living organism and living forms that

* Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi

** Arş. Gör., Gazi Üniversitesi

didn't gather randomly, so a personality has been attributed to it. In this respect, the basic principles of the deep ecology are as the following:

1. The good mood and development of humanity and the life without man have an inner value. These values are independent from the benefits of the world without man for the aims of the man.
2. The diversity and richness of life forms contribute to these values. This richness and diversity are also valuable in itself.
3. Except for meeting the living needs, the man has no right to decrease this richness and diversity.
4. The development of the life and culture of the man may be possible by decreasing the population of man (also the population of the other living forms has to be decreased). The development of the life without the man is possible with less population of man.
5. Presently, the interference of the man to the other life is excessive and the situation has deteriorated.
6. So, the policies have to be changed. The changed policies should affect the basic economical, technological and ideological structures. The result from this change has a deep difference from the current situation.
7. Ideological change doesn't aim high life standards but to give a value to the quality of the life. There will be a deep conscious about the difference between greatness and loftiness.
8. The people who agree with the principles above are obliged to making needed changes directly or indirectly.

With its integral opinion, the deep ecology is against the environmental reformism. It creates its theory with the help of nature not the man. Naess gave importance to environmental wisdom and suggested the deep ecology as a solution to environmental reformism. So, the deep ecology is different from the classical environmental reformism because it is against domination, includes complex and biosphere dominated behaviors.

The deep ecology theory, an ecological philosophy, has been described in this article "A Radical Suggestion for the Solution of Environmental Problems: Deep Ecology". In this respect, firstly the deep ecology concept was identified and then the basic principles and hypothesis were explained. Also, the Ecosophy concept that is a philosophical approach for the deep ecology was examined in this article. And the article was completed by writing the critics for the deep ecology.

Keywords: Deep ecology, shallow ecology, ecosophy, biocentric approach, biospheric equality

The Type of Study: Research

GİRİŞ

Ekoloji, canlıların çevreleri ile uyum içinde yaşamalarını sürdürmelerini inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanırken ekosistem, insan ve diğer canlıların birlikte, uyum ve denge içinde varlıklarını ve gelişmelerini sürdürebilmeleri için var olan şartların tamamını içeren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekosistemde bütün canlıların çevreleriyle dengeli bir şekilde yaşaması söz konusudur. Bu dengenin bozulması ekolojik dengeye dışardan müdahalelerin olması ile olur. Bu da ekolojik sorunları ortaya çıkarmaktadır. Sorunların artmasıyla birlikte oluşan yeni düzenler, insanları yeniden düşünmeye sevk ederken, insanlığın kendisini sorgulama sürecini de başlatmıştır (Görmez,2003:12).

İnsan- doğa ilişkilerine tarihi açıdan kısa bir şekilde bakılacak olursa 1500'lü yıllardan önce organik bir dünya görüşü hakimdi. Bilim, "Tanrı'nın yüce şanı için", veya Çinlilere göre, "doğal düzenin yolunda gitmek" ve "Tao'nun akışını izlemek için" yapıyordu. Başka açıdan bakılırsa, bu fikirler "yin" paralelinde, yani bütünleştirici idi. Bu yaklaşım da bilim adamlarının tavrını ekolojik kılıyordu (Capra,1992:54). 17. asırdan sonra bu tavır aksi kutba kayarak "yang"cı oldu. Dolayısıyla bütünleştirici temel, iddiacı, kendini kabul ettirici şekle dönüştü. İngiltere'de Francis Bacon'dan (1571-1626) kaynaklanan "Baconcu ruh veya bakış açısı", bilimsel arayışın özünü ve amacını değiştirdi. Çünkü eski çağlardan beri bilimin gayesi bilim ve irfan, doğanın düzenini anlama ve onunla uyum içinde yaşamaktı. Bacon'dan sonra bilimin amacı, aydınlanmak ve doğayı anlamak yerine, doğaya egemen olup onu denetleyecek bilgiyi elde etmeye döndü. Bunlar sonucunda günümüzde bilim ve teknoloji anti ekolojik bir kişilik kazandı (Cevizci,2001:15). Bacon'a göre doğa, hizmete mecbur edilmeli ve köle gibi kullanılmalıydı. Bacon'dan sonra Rene Descartes, Kartezyen felsefe ile bilimsel bilginin kesinliğine inanılması gerektiğini söylemiştir ve Descartes'e göre doğanın işleyişi mekanik kurallara tabidir. Descartes'in görüşüne paralel olarak Newton'da doğanın matematiksel formülasyonunu ortaya koymaya çalışmıştır (Capra,1992:56). Kartezyen evren görüşünün mekanik oluşu, Batı kültüründe doğayı kullanmak ve sömürmek için adeta bilimsel bir yetki haline geldi. Böylece bilimsel bilgi "kendimizi doğanın efendisi ve sahibi" yapmak amacına hizmet için kullanıldı (Cevizci,2001:155). Einstein'ın enerji ile ilgili buluşu İzafiyet Teorisi'nin ortaya çıkmasına neden olmuş, İzafiyet Teorisi ise Kartezyen felsefenin ana kavramlarını yerinden oynatmıştır (Capra,1992:77).

Mekanistik dünya görüşünden ekolojik dünya görüşüne geçmede Thomas Malthus'un önemi büyüktür. Malthus, doğal kaynakların tüketicisi olan insanların doğal kaynakların artışıyla daha hızlı bir katsayı ile çoğaldığına değinerek doğal kaynakların insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için nüfus artışının da sınırlandırılması gereği üzerinde durmuştur. Dolayısıyla doğal kaynakların sınırlılığı noktasında ekolojik

düşüncenin gelişimine katkıda bulunduğu söylenmektedir (Sabine,1969:70). Malthus'dan sonra Charles Darwin, tabiattaki bütün canlıların birbirleriyle ve cansız doğayla ilişki içinde olduğunu ortaya koyarak ve bunların birbiri ile uyum ve denge içinde olduğunu belirterek ekoloji düşüncesine önemli katkılar sağlamıştır (Görmez,2003:76). Ludwig von Bertalanffy ise geliştirdiği Genel Sistem Teorisi ile insan-doğa ilişkilerinde bütüncül (holistik) bakış açısını geliştirmiş, tabiatta var olan her şeyin birbirini etkilediği düşüncesi ile ekolojik düşünceye katkıda bulunmuştur.

1970'lere gelindiğinde ise çevre sorunlarının artmasıyla yeşil hareket ortaya çıkmıştır. Yeşillerin temel düşüncelerini Arne Naess şu şekilde açıklamıştır; “Yeşil bir toplum ademi merkezileştirilmelidir ve tabana dayalı bir demokrasiyle yönetilmelidir. Yeşil toplum, sosyal sorumluluğa ve karşılıklı yardımlaşmaya “evet”, şiddete “hayır” diyen bir toplumdur. Ayrıca, böyle bir toplumda insanlar, gönüllü olarak “sade” bir yaşam sürdürürler. Bu insanların kendilerine güvenleri yüksektir. Yer değiştirme yani göç olayına fazla rastlanmaz. Üstelik birkaç kuşak bir arada yaşayabilmeli ve çalışabilmeli; bir cemaat duygusu hakim olmalı, uygun bir teknoloji benimsenmeli, sınai ve tarımsal üniteler ufak olmalıdır. Yerleşim yerleri çalışma birimlerinden uzakta olmamalı, ulaşım esasen kamusal araçlarla sağlanmalıdır. Ayrıca toplumsal hiyerarşi kaldırılmalı, erkek egemenliğine son verilmelidir.” (Naess,1994:10). Derin ekolojinin ise yeşil harekette yol ayrımına yol açtığı söylenmiş ve mevcut değerlere farklı yaklaştığı belirtilmiştir (Özer:2001:70).

Ekolojik dengenin bozulmasıyla ortaya çıkan ekolojik hareketleri bir sınıflandırmaya tabi tutmak gerekirse radikal ve radikal olmayan ekoloji düşüncesi ayrımları yapılabilir. Derin ekoloji, sosyal ekoloji, mistik ekoloji, eko- feminizm, eko-sosyalizm gibi akımlar radikal ekoloji düşüncesi içinde değerlendirilirken radikal olmayan ekoloji hareketinin içinde çevrecilik değerlendirilmektedir. Birbirinden küçük farklarla ayrılan radikal ekoloji düşüncelerinin ortak olabilecek bazı temel değerleri vardır. Üzerinde anlaşılacak en önemli konu mevcut üretim ve tüketim ilişkilerinin çevre sorunlarına sebep olduğudur. Bu açıdan bakıldığında ekolojik düşünce kitle üretiminin durdurulmasını isteyen bir özelliğe sahip görünmektedir. Mevcut üretim biçiminin kentleri bir sorun alanı haline getirdiğinden bahseden bu düşünce yapısı, teknolojinin de hantal ve kirletici olduğunu vurgulamaktadır. Buradan hareketle daha iyi bir dünya için ‘insan yüzü’ ve ‘küçük ölçekli’ teknoloji savunulur. Hiyerarşi eleştirilirken, merkezi devlet yerine ademi-merkezi devlet savunulur ve hiyerarşinin önüne geçmek içinde gücün yerleştirilmesini gerektirmektedir. Hiyerarşinin yerine karşılıklı bağımlılık ön plana çıkarılır ve yerel yapının güçlendirilmesi, katılımın temeli olarak görülür (Görmez,2003:100). Bu çalışmada ise temel noktalarını bu şekilde sayabileceğimiz radikal ekoloji düşüncesi içinde değerlendirilen “Derin Ekoloji” anlatılmaya çalışılacaktır.

I- “Derin Ekoloji” Kavramının Tanımı

Derin ekoloji kavramını ilk olarak İsveçli bilim adamı Arne Naess kullanmıştır ve derin ekoloji- sığ ekoloji ayrımını ilk olarak 1972 yılında Bükreş’ teki “ Üçüncü Dünyanın Geleceği Konferansında” dile getirmiştir. 1973 yılında yayımlanan “ The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary “ adlı makalesinde derin ve sığ ekolojiler arasındaki farklılıkları ortaya koyarak derin ekolojinin ilkelerini belirlemiştir, 1986 tarihli “ The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects “ makalesiyle de bu ilkeleri daha ayrıntılı bir hale getirmiştir. Naess dışında Gary Snyder, Bill Devall ve George Session derin ekolojiye en çok katkı yapan isimler olarak anılmaktadır (Önder,2003:147). Derin ekolojinin ortaya çıkmasında Aldo Leopold’un, Rachel Carson’un ve diğer ekolojistlerin ekoloji alanında yaptığı çalışmalarla paralellik görülmektedir. Ana ilham kaynağı ise 1960’larda Leopold’un ortaya koyduğu ‘toprak etiği’ düşüncesidir (Session,1995). Toprak etiği insanın doğaya karşı bir sorumluluğu olduğunu ve doğanın kendi başına bir değer taşıdığını ileri sürmektedir. Bu düşünceye göre bir şey doğanın bütünlüğünü, devamlılığını, güzelliğini koruyorsa doğru aksi takdirde yanlıştır (Keleş ve Diğerleri,2005:105). 1962 yılında Carson’un yazdığı ‘Sessiz Bahar’ kitabı ise çevre sorunlarına teknolojik çözümler üretmenin güvenilirliği ve istenirliği konusunda kamuoyunda kuşku yaratmıştır (Jardins,2006:27).

Naess, 1973 yılında yazdığı makalesinde ekolojik düşüncede iki sınırlı çevreci hareketin olduğunu, bunlardan birinin daha çok bürokratlar tarafından ortaya konulan ve daha çok nüfus ve kaynak sorunlarıyla ilgilenen klasik çevrecilik olduğunu, diğerinin ise doğaya bağlı, kültürümüzde derin ve temel değişimi öneren ve o dönemde pek fazla bilinmeyen derin ekoloji hareketi olduğunu savunmuştur. Çalışmasında derin ekolojiyi iki temel değere dayandıran Naess, ilkinde insanlığın “hayat ağının” basit bir parçası

olduğunu ikincisinde insan gerçeğinin otomatik bir şey olmadığını doğanın varlığının bir sonucu olduğunu belirtmiştir (Özer,2001:71). Holistik bir dünya görüşünü yani dünyayı birbirinden ayrı parçalardan oluşmuş bir yapıdan ziyade kaynaşmış bir bütün olarak gören derin ekolojinin (Capra,1994:36) bu anlamda olumlu olarak nitelendirilebilecek mesajı, sadece insanlarda değil bütün varlıklarda, olgunlaşmasının da ötesinde bir kendini bulma yeteneği bulunması gerektiği düşüncesidir. Naess'e göre "Kendini bulmanın en üst noktası çeşitliliğin içinde herkesle birden bir birlik duygusu içinde yaşamak; en alt noktası ise insanın her şeye yabancılığıyla noktalanmış egoizmdir" (Devall,1994:56).

Derin ekoloji, geçmiş 300 yılda hüküm süren hakim mekanistik paradigmanın yerini almıştır ve yeni metafizik, epistemolojik, dini, psikolojik, sosyopolitik ve etik prensipler getirmiştir. Bu 300 yıldaki hakim dünya görüşünde evrenin basit, ilk parçalardan oluştuğu, insan vücudunun bir makine olduğu, toplumda Darwinci görüşün hakim olduğu ve dışının erkeğe tabi olduğu düşünülüyordu. Fakat derin ekoloji ile dünyanın bir bütün olduğu, bu bütünlük içinde karşılıklı etki ve dayanışmanın olduğu kabul edilmiş, dünyanın sürdürülebilirliği için yeni sosyal ve ekonomik yönler ortaya konmuştur (Merchant,1992:86).

Derin ekolojide insanlar doğaya karşı veya üstün değil doğanın bir parçası olarak görülür ve insan kaderi de doğa üzerinde egemenlik kurma ve denetleme olarak değil insanın bilinçli olması, düşünme yeteneği taşımasıyla belirlenmektedir. Dolayısıyla tüm canlılar sömürülecek, yönlendirilecek veya korunacak kaynaklar değil bizatihi kendi başlarına değerlidir (Metzner,1994:28).

Derin ekoloji, doğayı ve insanı birbirinden ayıran insan- merkezci dualizmi reddederken insan ve doğayı bir bütün olarak ele alır. Bu konuda Commoner'in 'ekolojide üçüncü yasa' daki doğa en iyisini bilir önermesi örneği verilerek derin ekolojistlerin doğaya alçakgönüllü bir şekilde razı olunması ve birlikte yaşanması gerektiği düşüncesi vurgulanmaktadır. Derin ekolojistlerin bu düşüncelerinde Baruch Spinoza (1632- 1677) ve Martin Heidegger'den (1889-1976) etkilendikleri düşünülmektedir (Pepper,1999:17). Spinoza insanı doğanın bir parçası olarak görmüştür (Miller ve Diğerleri,1995:344). İnsanı doğadan ayırmayan, doğayı karşılıklı bağımlılık içinde değerlendiren derin ekoloji, doğanın da kendine ait bir değeri olduğunu kabul etmektedir. Bu bağlamda insan hayat ağının bir parçası olarak görülmekte, insan- doğa birliği vurgulanmaktadır (Capra,1995:20). İnsan ile doğa bütünleştirilerek doğa Gaia olarak kişiselleştirilmekte, doğaya bir benlik verilmektedir. Naess " Derin Ekoloji Hareketi'nde biz kendimizi biyosentrik ya da ekosentrik olarak kabul ederiz. Bize göre temel birim ekosferdir, bütün gezegendir. Gaia'dır ve her canlı varlığın doğal bir değeri vardır" demektedir (Önder2003,148). Ayrıca derin ekolojistler bilimsel (bilgi, akıl ve kanıtlara dayanan) ekolojiye çok güvenmemektedir. Bu bilginin yanında duygusal ve sezgi yoluyla edinilen bilgiye de ihtiyaç duyulduğunu düşünmektedirler. Çünkü uzun dönemde ortaya çıkabilecek herhangi bir olumsuzlukta sezgilere de gerek olacaktır (Pepper,1999:21).

Eko-merkezci yani doğanın ve doğadaki çeşitliliğin korunmasını insana getireceği yararlar değil doğanın kendisinde var olan değerle ortaya koyan bir yaklaşıma sahip olan derin ekolojinin bu yönünü Christopher Manes "İkinci Kopernik Devrimi" olarak nitelendirmiştir. Birinci Kopernik Devrimi'nde tek merkezli dünya görüşü terk edilirken ikincisinde insan-merkezci dünya görüşü terk edilmektedir (Önder,2003:150).

Derin ekoloji kavramına siyasi açıdan bakılacak olursa derin ekoloji; yeryüzünün bütün alanlarında egemenlik kuran, bu alanları denetleyen ve yok eden, devlet ve özel bürokrasileri ortaya çıkaran ilerleme ve kalkınma yönelimlerinin aşırılıklarına karşı çıkmaktadır. Zaten kullandıkları "çok diren, az boyun eğ" sloganıyla da insanların küçük amaçları için doğaya egemen olmalarına karşı çıkmışlardır. Politik devrime karşı çıkan bu akım, şiddete de karşı çıkmaktadır. Bunun yanında doğru yaşam ve insanların tahrip ettikleri topraklar adına konuşma hakkına sahip olduklarına inanmaktadırlar (Devall,1994:20). Ayrıca derin ekoloji ekolojik toplum için bazı önermelerde bulunmakta, desantralize olmuş, küçük ölçekli, otonom, kendine güvenen bölge ve toplumlara önem vermektedir. Bu durum ise tekrar ikamet etmeyi vurgulamaktadır. Heidegger'in bir yerde 'ikamet etme' düşüncesi, ekosistemi ve toprağı karmaşadan kurtarmaktadır. Bunlar canlıbölgecilikte özetlenmiştir. Her canlıbölgenin bir taşıma kapasitesi vardır ve bu aşılmamalıdır (Pepper,1999:26).

Derin ekoloji düşüncesinin, çevreci örgütler bağlamında Önce Dünya! isimli çevreci kuruluş tarafından benimsendiği görülmektedir. Bu kuruluş, özellikle Reagan döneminde, Amerika'da ekolojik hareketlerin canlandığı dönemde önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Daha sonra Al Gore tarafından eleştirilen bu grup, derin ekoloji nedeniyle insandan nefret ettiği konusunda eleştirilmiştir (Session,1995). Bu grup, "toplumsal

hayatın ekolojik öncelikler doğrultusunda yeniden düzenlenmesi” söylemiyle, derin ekoloji düşüncesinin yeşil hareket içinde ön plana çıkmasına yol açmıştır (Özer,2001:76).

II- Derin Ekoloji- Sığ Ekoloji Ayrımı

Naess, konuyu daha sağlam temellere oturtmak adına derin ve sığ ekoloji ayrımı yapmıştır. Naess sığ ekolojiyi, gelişmiş ülkelerde insanların sağlığı ve refahı için geliştirilen korumacı- çevreci hareket olarak görmekte, sığ ekoloji kavramı altında kirliliğe ve kaynakların tükenmesine karşı mücadele verildiğini düşünmektedir (Naess,1995:151). Ayrıca sığ ekoloji, çevre bunalımının ilk etkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır (Des Jardins,2006:402). İnsan merkezci bir dünya görüşüne sahip olduğu düşünülen sığ ekoloji başka bir anlamda çevre korumacılık, doğaya cansız bir varlık olarak bakmakta ve insana doğaya hükmetme hakkı vermektedir. Doğanın kendine ait bir değeri olduğu düşüncesinden ziyade doğaya araçsal bir değer atfetmektedir. Bu niteliğiyle sığ ekoloji “aydınlanmış despotizmin” bir türü olarak nitelendirilmektedir. Derin ekoloji ise derin değişikliklerin olması gerektiğine inanmaktadır (Önder,2003:148).

Derin ve Sığ Ekolojilerin Temel Varsayımları

Aslında daha önce belirtilen radikal olan ve olmayan ekoloji hareketi içinde değerlendirilebilecek bu sınıflandırmada ekolojik ve ekolojik olmayan düşünce ayrımının yapıldığı görülmektedir. Ekolojik olan derin, olmayan ise sığ olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanında mistik ekolojinin daha çok derin ekoloji içinde değerlendirildiği, derin ekolojinin dışında kalan ekolojik hareketlerinde sığ olarak tanımlandığı dikkat çekmektedir.

SIĞ EKOLOJİ FORMÜLASYONU	DERİN EKOLOJİ FORMÜLASYONU
<ol style="list-style-type: none"> 1. Doğadaki çeşitlilik bizim için değerli bir kaynaktır. 2. İnsan için olmayan değerlerden söz etmek saçmadır. 3. Bitki türleri insanların yararına tarım ve tıpta kullanıldığı için değerlidir. 4. Kirlenme, eğer ekonomik büyümeyi etkiliyorsa durdurulmalıdır. 5. Gelişen toplumlardaki nüfus artışı, ekolojik dengeyi tehlikeye düşürmektedir. 6. “Kaynak” demek, insan için yararlı kaynak demektir. 7. İnsanlar, yaşam standartlarında geniş çaplı bir gerilemeye razı olamazlar. 8. Doğa zalimdir ve böyle olması da gereklidir. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Doğadaki çeşitlilik kendi kendisi için değerli bir kaynaktır. 2. Değeri insan değeri olarak görmek, ırkçı bir önyargı ifadesidir. 3. Bitki türleri korunmalıdır, çünkü onların değerleri özlerindedir. 4. Kirlenmeyi durdurmak, ekonomik gelişmeden daha önce gelmelidir. 5. Dünya nüfusundaki artış, ekosistemi tehdit etmektedir, ama endüstriyel ve gelişmiş devletlerin nüfusu ve davranışları daha tehlikelidir. 6. “Kaynak” tüm yaşam için kaynaktır. 7. İnsanlar, aşırı gelişmiş milletlerin yaşam standartlarının düşmesine değil, genel yaşam niteliğinin düşmesine razı olmamalıdır. 8. İnsan zalimdir ama böyle olması gerekmez.

Kaynak: Günseli Tamkoç, “Derin Ekolojinin Genel Çizgileri”, **Derin Ekoloji**, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994, s.99

Sığ ekoloji, teknoloji vasıtasıyla suyun, havanın temizleneceğini ve böylelikle kirliliğin eşit biçimde dağılacığını, yasalarla kirliliğin sınırlarının belirleneceğini ve kirlilik yaratan sanayileşmenin az gelişmiş ülkelere taşınacağını öngörürken derin ekoloji, kirliliğin sadece insan için değil bütün canlılar için önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Doğal kaynaklara bakıldığında sığ ekolojide bu kaynaklar insanlar için sadece bir araç olarak görülürken, derin ekolojide bütün her şeyin bir değeri vardır. Sığ ekolojide nüfus sorunu az gelişmiş ülkelerin sorunu olarak görülürken derin ekolojide nüfus artışına dikkat çekilerek bunun gelişmiş toplumlardan kaynaklandığı ve bu sorunun giderilmesinde bu ülkelerin öncü rol oynaması gerektiği belirtilmektedir. Sığ ekoloji savunucuları gelişmiş ülkelerin modellerini az gelişmiş ülkeler için birer model olarak sunarlar. Derin ekolojistler ise az gelişmiş toplumları gelişmiş toplumların kültürel istilasından korumaya çalışırlar. Sığ ekolojide doğal kaynaklar insanlar için birer mülk olarak görülürken derin ekolojide yeryüzü insanlara ait değildir. Eğitim konusuna bakıldığında sığ ekolojide eğitim, hem çevreyi korumayı hem de kalkınmayı sağlayıcı yönde yapılmaktadır, derin ekolojide ise eğitimin amacı doğaya, kaynakları koruma yönünde yardımcı olmaktır (Naess,1995:71; Özer,2001:73). Ayrıca derin ekoloji düşüncesinde

desantralize olmuş ekonomiden bahsedilmekte böylece oluşabilecek veya oluşan kargaşanın önüne geçilebileceği düşünülmektedir (Brennan,1995:188).

III- Derin Ekolojinin İlkeleri

Arne Naess ve George Sessions'ın üzerinde anlaşarak formüle ettikleri derin ekolojinin ilkeleri şu sekiz noktada toplanmaktadır (Naess,1994:94; Naess,1995:68; Önder,2003:153):

1. Yeryüzündeki insanların ve insan olmayan hayatın iyi durumda olması ve serpilip gelişmesi, kendinde geçerlidir-içsel bir değere sahiptir. Bu değerler, insan olmayan dünyanın insanın amaçları için yararlı olmasından bağımsızdır.
2. Hayat formlarının zenginliği ve çeşitliliği, bu değerlerin gerçekleştirilmesine katkıda bulunur. Bu zenginlik ve çeşitlilik, aynı zamanda kendi içinde değerlidir.
3. Hayati ihtiyaçlarını karşılamak dışında, insanların bu zenginliği ve çeşitliliği azaltmaya hiçbir hakları yoktur.
4. İnsan hayatının ve kültürlerinin serpilip gelişmesi, insan nüfusunun ciddi ölçüde azaltılmasıyla mümkün olabilir. (insan dışındaki canlıların da nüfusu azalmalıdır.) İnsan olmayan hayatın serpilip gelişmesi de daha az bir insan nüfusunu gerektirir.
5. Hali hazırda, insanın insan olmayan dünyaya müdahalesi aşırı düzeydedir ve durum kötüleşmektedir.
6. Dolayısıyla politikalar değişmelidir. Değişen politikalar, temel ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıları etkileyecektir. Böyle bir değişikliğin getireceği sonuç, mevcut durumdan derin bir biçimde farklı olacaktır.
7. İdeolojik değişiklik, gittikçe yükselen bir hayat standardını hedeflemekten ziyade, esas olarak hayatın niteliğini değerli kılma (içsel değer taşıyan konularda yer alma) yönünde olacaktır. Büyüklük/irilik ile yücelik arasındaki farka ilişkin derin bir bilinç oluşacaktır.
8. Yukarıda ifade edilen hususlara katılanlar, gerekli değişiklikleri gerçekleştirmeye alışmakla doğrudan ya da dolaylı olarak yükümlüdürler.

IV- “Ekosofi” olarak Derin Ekoloji

Naess, ekosofi kavramını şu şekilde tanımlamıştır: “... Derin Ekoloji Hareketi evren hakkında temel inanç ve varsayımlarla uğraşır. Derin Ekoloji Hareketi'nin ilkelerini dile dökerseniz, bütünsel bir görüş elde etmiş olursunuz. Bu noktada 'bütünsel görüş' teriminin temel bir önemi vardır. Derin Ekoloji Hareketi bütünsel bir görüştür. Temel varsayımlarımızı, yaşam felsefemizi ve gündelik yaşamdaki kararlarımızı kapsar. Ben bu bütünsel görüşü, bir bilim olarak ekolojiden ayırmak amacıyla 'ekosofi' diye adlandırıyorum. *Sophia* Yunancada bilgeliği anlatır. Yani ekosofi, eko-bilgelik demektir ve bilgelik de daima pratik yaşamla ilintili olmuştur.” (Naess,1994:13).

Yeryüzünü temel alan bir bilgelik olarak tanımlanan ekosofi, evrene ve hayata ilişkin inanç ve varsayımlarla uğraşmakta, çevre sorunlarına da bu açıdan yaklaşmaktadır. Bireylerin hayat tecrübelerine, sezgilerine ve ekolojik bilinçliliği içeren doğaya dayanan derin ekoloji, sadece doğayı korumaya yönelik bir hareket olmanın dışında insanın yeryüzündeki varoluşuna ve 'hayatın anlamı üzerinde tutulmuş bir ışık' olarak nitelendirilmektedir. Ekosofisine 'Ekosofi T' adını veren Naess, burada Spinoza ve Budizmden etkilenmiştir. Derin ekolojinin daha önce belirtilen sekiz ilkesi nihai olmayıp, sondan bir önceki ilkedir ve Ekosofi T'nin nihai ilkesi 'kendini gerçekleştirme ilkesi' ve 'biyosferik eşitlik' ilkesidir (Önder,2003:157).

Derin ekoloji ekolojik bilinci ortaya çıkaran insanın kendini gerçekleştirmesine (self-realization) vurgu yapmaktadır. Naess kendini gerçekleştirme düşüncesinde Bhagavadgita'ya müracaat eder. Naess'e göre kendini gerçekleştirme kişisel egonun tanımını gerektirir. Burada evrenin bir bütün olduğu fikrine varılır. Bu tanımlama psikolojik bir olay değildir. Bu, birbirine bağlı olmanın metafizik durumunu ortaya koymaktadır. Ekolojik birbirine bağlı olmanın biyolojik durumu, birbirine bağlı olmanın daha derin bir çeşidi için model olabilir (Mathews,1995:142).

Kendini gerçekleştirme, insanın doğayla arasındaki bağımlılık ilişkisini anlamasını sağlarken, biyosferik eşitlik bütün organizmaların ve varlıkların birbirine bağlı bir bütünün üyeleri olduğunu dolayısıyla eşit içsel değere sahip olduklarını ifade etmektedir (Des Jardins,2006:421). Kendini gerçekleştirmeyle ilgili önemli bir kavram olarak da özdeşleşme kavramı karşımıza çıkmaktadır. Kendini gerçekleştirme insan benliğinin

bir bütün olarak evren düzeyine varana kadar daima kendinden daha büyük bütünlerle özdeşleşmesini gerektirir. Doğa ise bu genişlemenin dışında tutulmuştur fakat ekolojik benlikte insan olmayan doğayla özdeşleşmede bulunmaktadır. Sonuçta doğa bir nesne biçiminde algılanmamakta bir benliğe sahip özne konumuna getirilmektedir. Biyosferik eşitlik ise “insanın diğer canlı türlerinin yaşamına ve yaşama alanına ve kendilerini kendi doğal tarzlarına göre geliştirme hakkına müdahalesini en az düzeyde tutmasını ve gereksiz öldürme ve kullanmalardan kaçınmasını” ifade etmektedir. Mutlak bir eşitliğe değil de ilkece bir eşitliğe işaret eden biyosferik eşitlik, insanın hayati olmayan ihtiyaçlarıyla insan dışındaki varlıkların hayati ihtiyaçları arasında bir çatışma olması durumunda bunların karşılaştırılması gerektiğini ifade etmektedir (Önder,2003:158).

V- Derin Ekolojiye Getirilen Eleştiriler

“-Derin ekoloji, bilimsel bir disiplin yada meşru bir felsefeden ziyade seküler bir din oluşturmak amacıyla ve mistik bir yönelişi ifade etmektedir. Harekete insanın meşru ihtiyaçlarını görmezden gelen bir ”yeşil bağnazlık” hakimdir.

-Derin ekoloji, ileri derecede bir eklentisizme saplanmıştır. Düşünce sepetinde, Hıristiyanlıktan Heidggerci felsefeye, Taoizm, Budizm ve avcı-toplayıcı kabile dinlerinden Batı metafiziğine, Amerikan Kızılderili kültüründen Avrupa romantizmine, Spinoza’dan 1960’ların karşı kültürüne kadar her şeyden bir miktar bulunmaktadır. Bir “potpori” yi andıran kavramsal ve düşünsel mozaik temelinde yükselmektedir.

-Derin ekolojistler, biyosferdeki her varlığın eşit haklara sahip olduğu düşüncesini ileri sürerken, insana ait sosyo-politik kategorileri doğaya yansıttıklarının ve bu anlamda insan-merkezcilikle malul olduklarının farkında değildirler.

-Derin ekolojistler yaban doğa/hayat ile insan merkeziliği karşıtlık içinde ele almaktadır. Ancak, insanın aynı zamanda bir hayvan olduğunu görme konusunda başarısızdırlar. Yaban hayat kavramları, etno-merkezci ve insanı dışlayan bir niteliğe sahiptir. Oysa dünün ve bugünün yerli halkları, binlerce yıldır yaban hayatının içinde varola gelmiştir.

-Derin ekoloji gerçekte yüzeyseldir. Doğa düzeyinde bir eşitlik fikrinden hareket etmektedir, ama toplumsal eşitsizlik, yoksulluk, kent varoşları, ırkçılık gibi konularda hiçbir şey söylememektedir. Daha önemlisi, bu sorunlarla ekolojik sorun arasında bir ilişki kurmamaktadır.

-Derin ekoloji, Malthusçu (yeni Malthusçu) bir saplantıyla nüfus fazlalığını temel bir sorun olarak görmektedir. Oysa asıl sorun, dünyanın nüfusunun artması değil, tüketimin fazlalığıdır. Kuzey ile güney arasında tüketim açısından ciddi bir dengesizlik söz konusudur. Kuzeydeki insanlar güneydekilere göre 40 kat fazla tüketmektedirler. Yani kuzey, 3.2 milyar güneyli yoksulunkine eşdeğer bir tüketime sahiptir. Başka biçimde ifade edilirse, tüketim açısından kuzeydeki bir ailenin ortalama 80 çocuğu vardır. Derin ekolojistler nüfus üzerine yoğunlaşmakta, sorunun temelindeki eşitsiz gelişme üzerinde durmamaktadırlar.

-Derin ekoloji, doğanın bütünüyle “doğal” olduğunu varsaymaktadır. Doğa mesajını bizzat seslendiremeyeceğine göre, doğanın mesajı toplumsal bağlamda şekillenen bir mesajdır. Yani insan nasıl doğanın bir parçasıysa doğa da insanlık tarihinin bir parçasıdır. Doğanın tarihsel ve toplumsal bağlamından soyutlanmış bir ”ses”e sahip olduğunu iddia etmek, doğa üzerinde doğrudan etkili toplumsal sorunların üzerini örtmeye yönelik bir çaba olarak görülebilir.” (Önder,2003:184).

Murray Bookchin’in derin ekolojiye karşı eleştirisi ise şu şekildedir: “Ekoloji hareketi diye bilinen harekette ‘Derin Ekoloji’ denilen şekilsiz, müphem, kendi kendini sıfırlayan omurgasız şey ile uzunca bir süredir gelişmekte olan, tutarlı, sosyal eğilimli ve sosyal ekoloji denilen iki ayrı akım arasında fark çok büyüktür. ‘Derin Ekoloji’ güneyin(ABD), Hollywood, Disneyland ve yeniden doğuşunun, Hıristiyanlığın acayip bir karışımı olarak çok yakın bir zamanda parasütle iniş yaptı. Taoizm’den, Budizm’den, maneviyattan v.d. de kokular var bu karışımda... Derin ekoloji bütün etkin sosyal iddialarına rağmen ekolojik sorunlarımızın kökleri toplumdan ve sosyal sorunlarımızdan olduğunun farkında değil gibiler. Renkilerin beyazlarla, kadınların erkeklerle, zenginini fakirle, sömürülenin sömürenlerle, birinci dünyanın üçüncü dünya ile aynı hakları paylaşıyorlarmış gibi insanlık denilen belirsiz bir türü aşağılayan bir ‘özgün günah’ vaazı vermektedir.” (Porrirt,1994:62).

Hintli çevre bilimci Ramachandra Guha ise derin ekolojiyi evrensellik iddialarına karşın bir Amerikan ideolojisi ve vahşi doğal alanları koruma akımının köktenci bir dalı olarak görmektedir. Guha, canlı

merkezli ve vahşi doğal alanları koruma politikasının, zengine yoksuldan servet aktarmakla ve yoksulları geniş ölçüde yerlerinden etmekle sonuçlanacağını düşünmektedir (Des Jardins,220:430).

Anna Bramwell ise derin ekolojiyi hümanizm karşıtı olarak nitelemekte ve insan, yıkıcı bir unsur olarak düşünülmektedir (Önder2003:167).

Derin ekolojinin politik eleştirisinin olmaması yönünde eleştiriler yanında derin ekoloji, sosyo-ekonomik ve bilimsel olarak tecrübesiz görülmektedir. Çünkü değerler ve dünya görüşü zamanla değişmektedir. Diğer bir eleştiri ise ekofeministlerden gelmektedir. Naess 1972'deki yazısında cinsle ilgili bir terim olarak "erkek (ya da insan)" kelimesini kullanmıştır. Ekofeministlere göre derin ekolojistler erkeğin (insanın) doğa üzerindeki hakimiyetiyle kadının erkekler vasıtasıyla doğa üzerindeki hakimiyetini tarihsel ve felsefi açıdan görememektedir. Naess'in ortaya koyduğu sınıfsız toplum düşüncesi yapaydır ve bir mal olarak doğa ile patriarşik toplumda bir mal olarak kadın arasındaki ilişkiye önem vermemektedir. En derin ekoloji ise hem feminist hem de siyaset- sosyal olarak eşitlikçidir (Merchant,1992:104).

DEĞERLENDİRME

Çevre korumacı hareketlerin sanayi toplumuna karşı açtığı savaşta başarısız olduğu varsayımı sonucunda "doğayı koruma" niyetini daha eleştirel ve toplumu dönüştürücü bir içerikle sağlama yolunu seçen derin ekoloji bu yaklaşımı ile radikal ekolojik hareketler içinde yer almaktadır.

Dünya kaynaklarının sınırlı olduğu aşırı değil yeterli üretimin yapılması ve geri dönüşümün sağlanması gerektiği, rekabet yerine işbirliğinin önemsendiği hiyerarşiye dayalı yapılanmanın gezegen için yıkıcı etkisinin olduğu gibi düşünceler derin ekolojinin temel savunularındır.(Doyle,Mc Eachern,1998:39)

Kendini gerçekleştirme ve biyosferik eşitlik ilkesi Derin ekoloji yaklaşımının felsefi yönünü ortaya koyar ve bu ülkeler ile eko-bilgelige ulaşmak hedeflenir.

Kendini gerçekleştirmenin temelinde, insanın diğer varlıklardan ayrı bir yerde görmekten vazgeçip tinsen yönünü (maneviyatını) geliştirerek ya da kendi iç cevherini bularak olgunlaşması düşüncesi vardır. Biyosferik eşitlik ise bütün varlıkların kendini geliştirme hakkına eşit derecede sahip olmasını ifade eder.

Derin ekoloji yaklaşımı özellikle biyosferik eşitlik ilkesi ile tüm varlıkları eşitleme çabası içinde olması bakımından eleştirmiştir. Ayrıca Derin ekolojistlerin ilkel kültürleri oluşturmak istedikleri düşünce için ideal yaşam alanı olarak tanımlamaları da bir başka eleştiri alanını oluşturur. Zira ilkel kültürleri çevreci etikleri için en uygun toplum olarak referans ederken bu toplumların tümünün derin ekolojistlerin savunduğu anlamda bir çevreci etik anlayışına sahip olmadıkları da açıktır.

Diğer taraftan Derin ekolojinin toplum dönüştürme iddiasını pratiğe taşımaya yönelik bir siyaset-sosyal programı da yoktur. Ancak yarattığı tartışma ortamı ve ileriye dönük yeni kuramların oluşumuna yol açmış olması göz ardı edilmeyecek niteliktedir.

Derin Ekolojistlerin dayandıkları ilkeler doğrultusunda ortaya koydukları dünya görüşüne ve ileri sürdükleri önerilere pek çok eleştiri de yöneltilmiştir. Bu eleştirilerin temel vurgusu ise derin ekoloji yaklaşımının anti hümanist, biyo merkezci anlayışının sebep olduğu insanı tüm sorunların merkezine yerleştiren yaklaşımı ile insan ve diğer tüm varlıkları eşit olarak algılamasıdır. Zira diğer ekolojik hareketler de çevre sorunlarının kaynağı olarak insanı görmekle birlikte çözümün de kaynağını insan olarak görmektedir (Bookchin,1994:25; Kovel,2005:223; Mellor,1993:104-105)). Bu boyutu ile de derin ekoloji kişisel dönüşümü vurgulayıp, toplumsal yapıyı göz ardı etmektedir (Plumwood,2004:31)

Derin ekolojinin çevreye duyarlı olmak adına üretilen bir çok düşünceye karşı mesafeli bir tutum içerisinde oluşu ve "sığ ekoloji" anlayışına karşı geliştirmiş olduğu argümanlar, günümüzde bu konuda tartışılan konular olarak dikkat çekmektedir. Özellikle çevreye bakış açısında, derin ekolojinin "insan" merkezli anlayıştan, "doğa" merkezli bir anlayışı temsil eden bir düşünce sistemi olarak algılanması ve ekoloji konusundaki tartışmaların ne kadar önemli olduğuna dair dünyadaki genel inancı pekiştirmesi adına önemlidir.

Bu görüşlerin yanı sıra, derin ekoloji düşüncesinin insanlar arasındaki bir çok ilişki ile ilgili olarak ekolojik perspektiften geliştirmiş olduğu düşünceler, ekoloji biliminin kapsamının varmış olduğu noktalar bakımından önemli görülebilecek tartışmaların çıkması noktasında önemli görülebilir. Sonuç olarak, derin ekolojik düşüncenin artık günümüzde "kendimizin dışındakileri düşünmeyi ve ona göre davranmayı

(Tamkoç,1994:4)” vaaz eden düşüncelerin ekolojik anlamda seslendirilişi anlamında önemli bir noktada bulunduğu kabul edilmesini gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Bookchin, Murray (1994), *Özgürlüğün Ekolojisi Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü*, (çev.) Alev Türker, Ayrıntı Yayınları,
- Brennan, Andrew (1995), “Ecological Theory and Value In Nature, Environmental Ethics, Edit: Robert Eliot, Oxford University Press, New York,
- Capra, Fritjof (1992), *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, (Çev. M. Armağana), İstanbul,
- Capra, Fritjof (1994), “Sistem Açısından Dünyamız”, *Derin Ekoloji* (Der. Günseli Tamkoç) Ege Yayınları, İzmir,
- Capra, Fritjof (1995), “Deep Ecology A New Paradigm”, *Deep Ecology For The 21st Century* (Ed. George Session), Boston,
- Cevizci, Ahmet, (2001), *On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, Bursa,
- Des Jardins, Joseph R. (2006), *Çevre Etiği* (Çev. Ruşen Keleş), İmge Kitabevi, Ankara
- Devall, Bill (1994), “Ekolojik Benliğimiz”, *Derin Ekoloji* (Der. Günseli Tamkoç) Ege Yayınları, İzmir,
- Doyle Timoty , Doug McEachhern (1998); ‘Environment and Politics : Routledge İntroductions to Environment Series’ Routledge, Newyork,
- Görmez, Kemal (2003), *Çevre Sorunları ve Türkiye*, Gazi Kitabevi, Ankara,
- Keleş, İhsan; Özkan Sancak, Hatice; Metin, Hatice (2005), *Çevre Kalkınma ve Etik*, Birlik Matbaacılık, Ankara,
- Kovel, Joel (2005), *Doğanın Düşmanı*, (çev.) Gürol Koca, Metis Yayınları,
- Mathews, Freya (1995), “Value In Nature and Meaning In Life”, *Enviromental Ethics*, Edit: Robert Eliot, Oxford University Pres, New York,
- Mellor, Mary (1993), *Sınırları Yıkamak Feminist Yeşil Bir Sosyalizme Doğru*, (çev.) Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları,
- Merchant, Carolyn (1992), *Radical Ecology*, Routledge, New York,
- Metzner, Ralph (1994), “Ekoloji Çağı”, *Derin Ekoloji* (Der: Günseli Tamkoç), Ege Yayınları, İzmir,
- Miller, David; Coleman, Janet; Connolly, William; Ryan, Alan (1995), *Blackwell’in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi I-II*, (Çev.Bülent Peker ve Nevzat Kıracı), Ümit Yayıncılık, Ankara,
- Naess, Arne (1994), “Derin Ekolojinin Temelleri”, *Derin Ekoloji* (Der: Günseli Tamkoç), Ege Yayınları, İzmir,
- Naess, Arne (1995), “The Deep Ecological Movement”, *Deep Ecology For The 21st Century* (Ed. George Session), Boston,
- Önder, Tuncay (2003), *Ekoloji Toplum ve Siyaset*, Odak Yayınları, Ankara,
- Özer, Mehmet Akif (2001): “Derin Ekoloji”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 10, sayı 4,
- Pepper, David (1999), *Modern Environmentalism*, Routledge,
- Plumwood, Val (2004), *Feminizm ve Doğaya Hükm etmek*, (çev.) Başak Ertür, Metis Yayınları,
- Porritt, Jonathan (1994), “Yeşil Ruh Yaşayacak”, *Derin Ekoloji* (Der: Günseli Tamkoç), Ege Yayınları, İzmir,
- Sabine, George (1969), *Siyasal Düşünceler Tarihi III*, Sevinç Matbaası, Ankara,
- Session, George (1995), *Deep Ecology For The 21st Century*, Boston,
- Tamkoç, Günseli (1994), “Derin Ekolojinin Genel Çizgileri”, Ege Yayıncılık, İzmir,